

НАША ВІДПОВІДЬ ЧЕМБЕРЛЕНУ: «ГОГОЛІАНА» О. ПОЛТОРАЦЬКОГО ТА ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ РОМАНИ Ю. ТИНЯНОВА

Статтю присвячено дослідженню ідентичності українського формалізму через аналіз діалогу історико-біографічних романів О. Полторацького і Ю. Тинянова. Зроблено висновок про незалежність постання парадигм історико-біографічних романів у межах сполучених систем українського та російського формалізму. Проілюстровано процес пошуку українським формалізмом власної ідентичності через взаємодію з іншими наративами, а також продемонстрована перманентність у часі ідентичності українського формалізму.

Ключові слова: формалізм, історико-біографічний роман, наративна ідентичність, система, комунікація.

Статья посвящена исследованию идентичности украинского формализма через анализ диалога историко-биографических романов А. Полторацкого и Ю. Тынянова. Сделан вывод о независимости возникновения парадигм историко-биографических романов в составе сопряженных систем украинского и русского формализма. Проиллюстрирован процесс поиска украинским формализмом собственной идентичности через взаимодействие с другими нарративами, а также продемонстрирована перманентность во времени идентичности украинского формализма.

Ключевые слова: формализм, историко-биографический роман, нарративная идентичность, система, коммуникация.

The article is devoted to the research of Ukrainian Formalism identity through the analysis of the dialogue between historico-biographical novels of O. Poltoratsky and Yu. Tynyanov. The conclusion about the self-dependence of origin paradigms of historico-biographical novels within the boundaries of the united systems of Ukrainian and Russian Formalism is done. The process of searching by the Ukrainian Formalism of its own identity through the co-operation with other narratives is illustrated, and also the permanence in time of Ukrainian Formalism identity is shown.

Key words: Formalism, historico-biographical novel, narrative identity, system, communication.

Український формалізм є однією з найменш досліджених сторінок вітчизняної культури першої половини ХХ ст. Попри окремі спроби осмислити дискурсивність українського формалізму [див.: 6] і його актуалізацію у розвідках, присвячених літературному процесу першої половини ХХ ст. [див.: 2; 19; 5], достатнього висвітлення вітчизняний формалізм не дістав. Разом із тим коло проблем, вирішення яких сприятиме дослідженню українського формалізму, є достатньо широким: від історико-літературних питань (формалізм був одним із чинників літературного процесу 1920-1930-х рр.) до проблем репрезентації українства на культурній мапі світу (адже вивчення формалізму як

кроскультурного явища провокує питання про культурні орієнтири українців). Відповідно, **актуальність** теми поданої статті зумовлена як потребою дослідження формалістського історико-біографічного роману в українському контексті, так і необхідністю осмислення українсько-російської культурної комунікації. Контраверсійність постаті О. Полторацького, перу якого належать не тільки літературознавчі розвідки, але й численні викривальні публікації проти «українських буржуазних націоналістів», зумовила тривале ігнорування доробку дослідника. Отже, **новизна** запропонованої теми визначається відсутністю належної уваги до мистецького і наукового спадку О. Полторацького.

Мета статті – дослідити проблему ідентичності українського формалізму на основі аналізу діалогічних відношень між парадигмами історико-біографічних романів О. Полторацького і Ю. Тинянова. Досягнення поставленої мети вимагає виконання таких **завдань**: 1) визначити місце в структурі та функціональне навантаження історико-біографічного роману у системі російського та українського формалізму; 2) охарактеризувати характер комунікації історико-біографічних романів О. Полторацького і Ю. Тинянова, з'ясувати вплив їхньої взаємодії на тотожність українського формалізму. Останнє завдання особливо важливе з огляду на спокусу розглядати історико-біографічні романи О. Полторацького як побічний результат становлення розглядуваного жанру в російському контексті, зважаючи на численні паралелі та часову дистанцію (перший роман («Гоголь у Петербурзі») був уперше виданий 1941 р. (у пізніших виданнях дата написання означена 1936-1957 рр.), коли були відомі щонайменше два романи Ю. Тинянова, пізніші публікації припадають на 1950-ті і 1970-ті рр., тобто на час підвищеного інтересу до творчості Ю. Тинянова і жанру історичного роману в українській літературі; крім того, масштабний проект біографічного роману О. Полторацький починає не з дитячих років, а з петербурзького періоду, найбільш вдалого для початку «проекту Гоголя», у тому числі завдяки наявності тинянівських романів).

Отже, зіставлення українського та російського формалізму в зазначеному аспекті буде здійснюватися на матеріалі творів О. Полторацького («Повість про Гоголя»: «Дитинство Гоголя» (1954), «Юність Гоголя» (1954-1956), «У Петербурзі» (1936-1957), «Дальні мандри» (1964-1971), «Останні роки» (1971-1974) та Ю. Тинянова («Кюхля» (1925), «Смерть Вазир-Мухтара» (1927-1928), «Пушкін» (1935-1943)). Дослідження поставленої у статті проблеми ґрунтується на категорії нарративної ідентичності П. Рікера й притаманній їй *перманентності у часі* (єдності подібності і безперервної постійності зміни) [16, с. 172], що дозволить довести тотожність вітчизняного формалізму, беручи до уваги спектр сил його зміни. Модель формалізму, необхідна для вивчення функціонування феномена, базується на теоретичних здобутках загальної теорії систем і теорії аутопоезису.

Характеристика певного елемента системи передбачає визначення його позиції у структурі та опис виконуваних ним функцій (участі у досягненні результату). Внесення історико-біографічних творів О. Полторацького і Ю. Тинянова до моделі формалізму зумовлене не стільки номінальною належністю аналізованих текстів до системи (через написання їх теоретиками формалізму), скільки їх внутрішньою інкорпорованістю в систему, що докладніше буде простежено нижче. З погляду структури, історико-біографічні романи належать до інформаційного складника системи і

посідають білатеральну позицію, адже водночас виступають і елементом системи, і входять до числа продуктів її діяльності, втілюючи тенденцію до максимального поширення формалізму в процесі самовідтворення системи [див.: 7]. Закономірним є двосторонній зв'язок аналізованого складника із теоретичним компонентом системи, що передбачає постійне взаємообернення художніх та наукових текстів (у творчості Ю. Тинянова – [див.: 8; 9]), пояснюване процесом самоперевірки системою вихідних продуктів первинної мети – так званим зворотним зв'язком [1], який у випадку О. Полторацького прокладається із суттєвим відставанням.

Когерентність наукового і мистецького здобутку О. Полторацького стає очевидною, якщо зважити на специфіку українського формалізму – найперше, на його принципову (а не зумовлену зовнішнім тиском) неворожість соціологічному методу. Розвідки теоретика «Нової Генерації» (як і очільника футуристів [див.: 17; 18]) засвідчують прагнення синтезувати формалізм і соціологічний метод, надавши альтернативу обом названим явищам. Романи О. Полторацького вповні відповідають вимогам теоретика щодо «влучного виробництва романів»: 1) його твори виконують «велике функціональне завдання – дати цілком витримане марксістське уявлення про нашу добу, а відтак – і бути чинником для координації творчих зусиль тих суспільних верств, на які цей роман впливатиме» [15, с. 364]; 2) сюжетність, гострота розвитку подій, навіть певна авантюристичність, притаманні аналізованим творам, суголосні викладеним настановам [15, с. 366]; 3) вимога історичності (історичний роман, з точки зору теоретика, найбільше відповідав «нормативним вимогам» часу [15, с. 366] також дотримана автором, як і акцент на науковості. Урахування когерентності теоретичного і мистецького доробку О. Полторацького суттєво зміщує перспективу дослідження «Повісті про Гоголя»: з позиції вписування твору в парадигму розбудови маргінального українського соцреалістичного канону до розгляду історико-біографічних романів автора в системі вітчизняного формалізму. При цьому кон'юнктурність аналізованих творів виявляється закладеною у засадах їхнього «виробництва»: «Засіб треба розглядати саме з погляду його впливу на психіку читача; впливу, що завжди обумовлюється соціальними ситуаціями тієї історичної доби, коли цей засіб вживано» [10, с. 20].

Низка функцій, реалізованих історико-біографічними романами в системі формалізму, може бути зведена до трьох провідних напрямів: 1) розширення комунікативного об'єму системи; 2) ліквідація теоретичних прогалів у формалізмі; 3) адаптація системи до змін у середовищі. Саме функціональне навантаження визначає характеристики елемента системи і лише опосередковано

(через систему загалом) – зовнішній вплив середовища: «зміни, що походять від взаємодії живої істоти та навколишнього середовища, хоча і викликаються агентом збурення, тим не менш зумовлюються структурою самої збуреної системи» [7, с. 85], – тобто система взаємодіє не з усіма навколишніми явищами, але реагує лише на структурно сполучені із нею феномени. Таким чином, присутність у творчості О. Полторацького «слідів» романного досвіду Ю. Тинянова, як і маркерів соцреалізму, вказуватиме на структурну сполученість і системи російського формалізму, і системи соцреалізму з українським формалізмом загалом (адже вибіркова, позасистемна комунікація елемента з іншою системою неможлива). Звернімось до визначення функціонального навантаження історико-біографічного роману в російському та українському формалізмі, паралельно простежуючи реакцію систем на зміни середовища.

Максимізація системою поля впливу забезпечується використанням елементів з високим комунікативним потенціалом, якими і постають літературні твори. При цьому йдеться не про ретрансляцію теоретичних ідей, а про самовідтворення системи в іншій формі, яка дозволяє матеріалізувати раніше нездійсненні цілі. Історичний і біографічний виміри романів Ю. Тинянова і О. Полторацького, на нашу думку, доцільно розглядати як спосіб компенсування недостатньої уваги щодо навкололітературної проблематики у формалістській теорії (причому, подібна практика теоретизації на основі наявних художніх експериментів уже мала місце в історії системи). Реалізація вказаної функції у «Повісті про Гоголя» із суттєвим часовим запізненням є знаком нерезультативності системи українського формалізму та її прилаштування до актуальних умов, наслідком чого маємо подібні «рецидиви» формалізму (на користь такого висновку говорить факт початку О. Полторацьким пенталогії ще у 1930-х рр., тобто в період функціонування українського формалізму). Прикметною є «мутация» жанру, паралельна монізація літературного дискурсу в першій половині ХХ ст.: редукція багатьох рівнів мотивування у романах О. Полторацького (особливо помітна на тлі плюралістичності світу у творах Ю. Тинянова) є цілком суголосною засадам соцреалізму [3, с. 90-91].

Слід наголосити, що російські формалісти лише у другій половині 1920-х рр. підійшли до активної розробки проблем соціології літератури, не полишаючи полеміки (хоч і менш активної) з офіційним соціологічним методом. Водночас український формалістсько-футуристський тандем, що оформився у кінці 1920-х рр. і учасником якого у ролі «офіційного теоретика» «Нової Генерації» був О. Полторацький, достатньо легко інкорпорував соціологізм, про що йшлося вище. Безболісне прийняття українським формалізмом соціологізму свідчить про структурну сполученість двох систем (неконфліктну, на відміну від російського варіанту)

і пояснює тяжіння пізніших романів О. Полторацького до соцреалізму.

При цьому твори Ю. Тинянова значно глибше розробляють проблеми соціології літератури, тоді як О. Полторацький обмежується прозорими кліше (деякі пасажі у романах про Гоголя видаються навіть надміру банальними та підкреслено офіційними: напр., що відповідає відмінності завдань [11, с. 36; 11, с. 70; 11, с. 312-313]), які стояли перед системами. Поза тим, соцреалістичність текстів українського формаліста є неоднозначною, адже за безумовної наявності маркерів соцреалізму (монологізму, офіційної риторики, прозорого алегоризму, дидактизму тощо), головний герой романів повністю випадає із матриці соцреалізму (можливо, тому і не побачила світ анонсована автором остання частина «Повісті про Гоголя», адже її «життєвий матеріал» зовсім не вкладався у життєствердний пафос соцреалізму).

Якщо сприйняти пенталогію О. Полторацького як спробу створення нового феномена в межах прецедентного корпусу радянської культури, водночас зважаючи на досвід Ю. Тинянова, стає зрозумілою «редукованість» романів українського автора, адже О. Полторацький виходив з уже мінімізованою когнітивною базою явищ [див.: 4], синтезуючи у власних текстах прецедентне ім'я Гоголя і закони радянського історичного роману (на відміну від Тинянова, який долучився до творення імен Кюхельбекера, Грибоедова, Пушкіна та формування радянського історичного роману). Зіставлення серійності романів підтверджує викладені міркування: твори Ю. Тинянова вкладаються до активно експлуатованої у СРСР моделі триєдності (Кюхельбекер – Грибоедов – Пушкін), у той час як О. Полторацький зосереджується на одному герої, «підключаючись» до парадигми автобіографічних творів російських класиків (Л. Толстого, М. Горького), навіть обираючи подібні прозорі назви («Дитинство Гоголя», «Юність Гоголя»).

Обсяги «Повісті про Гоголя» не поступаються нездійсненому задуму «Пушкіна», що свідчить про цілком імовірне взорування на «усічений» входженням у когнітивну базу текст Ю. Тинянова. Масштабність задуму, як і його реалізація Ю. Тиняновим і О. Полторацьким, безумовно, мали політичний підтекст. Спробу віднайти приховану полеміку із режимом у творах російського формаліста здійснив М. Епштейн, відзначивши актуальність Ю. Тинянова настроям кінця 1920-х – початку 1930-х рр. [див.: 20]. Так само актуальними видаються твори О. Полторацького, написані вже не у час оновлення когнітивної бази, а в період її «державного закріплення», чому повні відповіді дає все більш очевидна з кожним наступним твором кон'юнктурність «гоголівського проекту». Подібна відповідність політичним обставинам є проявом адаптації українського «рецидиву» формалізму до умов середовища.

Вибір О. Полторацьким саме постаті Гоголя показовий: хоча еталоном поета в українській

культури є Т. Шевченко, автор зупиняється на більш адекватному щодо формули «національний за формою, інтернаціональний за змістом» герої, який якнайкраще втілював ідею українсько-російської дружби. Крім цього, подібний вибір міг бути спровокований також біографічним чинником, адже М. Гоголю, як і О. Полторацькому, було притаманно часто змінювати «ідеали», публічно перечитуючи при цьому попередній життєвий досвід (показовими є публікації О. Полторацьким спогадів про М. Семенка [див.: 12] та Г. Шкурупії [див.: 13]). Якщо для Ю. Тинянова важить *постать* у дискурсі, то О. Полторацький наполягає на *говорінні* про постать – наративі, у якому ім'я головного героя опиняється об'єктом дії. Життя Гоголя вкладається у романі в парадигму підрозділів з банальними алегоричними назвами (напр., в останній частині пенталогії: «На хвилях мінливих», «Коли човен потопає», «Мертві проти «мертвих», «Ні сну, ні відпочинку...», «Рятуйте, людоньки!», «Фатальна ухвала» тощо).

Комунікативне поле, у межах якого перебувають романи О. Полторацького, організується кількома системами: українським формалізмом, російським формалізмом, радянською літературою. Атрактором у заданому полі виступає історико-біографічний роман Ю. Тинянова, який перешкоджає розсіюванню комунікативної енергії. Романний доробок російського формаліста сприймається О. Полторацьким як безпосередньо (така комунікація виконує роль генеративного фактора для аналізованих творів), так і опосередковано (насамперед, через ідеологічно-

жанрову модель радянського історичного роману, наслідком чого стає «усічення» жанру). Водночас, найбільш цікавою видається інша комунікативна формула: «Полторацький – «роль» Тинянова», яка передбачає рефлексію над досвідом останнього в кількох вимірах: 1) як теоретика формалізму (у новогенераційний період О. Полторацький орієнтувався саме на таку роль); 2) як творця базової версії українського літературного процесу певного періоду радянського літературного дискурсу (у якій національний аспект майже повністю елімінований і яка вийшла не менш пушкіноцентричною, ніж російська); 3) як формаліста-вигнанця, що переніс свої зусилля в літературу.

Отже, здійснене зіставлення історико-біографічних романів О. Полторацького і Ю. Тинянова виявило ряд відмінностей у їхньому функціонуванні (за наявності очевидних паралелей), що свідчить про незалежність постановки феноменів, які входять до структурно сполучених систем українського та російського формалізму відповідно. Аналіз діалогу романних парадигм ілюструє процес пошуку українським формалізмом власної ідентичності через взаємодію з іншими наративами [16, с. 144], а простежена когерентність мистецького і наукового доробку О. Полторацького є свідченням неперервності ідентичності у часі функціонування феномена [16, с. 146-147]. Подальше дослідження українського формалізму відкриє перспективи цілісного осмислення вітчизняного літературного процесу ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем [Электронный ресурс] / П. К. Анохин // Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем. – М., 1975. – С. 17–62. – Режим доступа : <http://intelligence.su/lib/000371.htm>.
2. Біла А. В. Український літературний авангард : пошуки, стильові напрями / А. В. Біла. – Донецьк : Донецький національний університет, 2004. – 446 с.
3. Голубков М. М. Утраченные альтернативы : Формирование монистической концепции советской литературы. 20-30-е годы / М. М. Голубков. – М. : Наследие, 1992. – 202 с.
4. Гудков Д. Б. Когнитивная база и прецедентные феномены [Электронный ресурс] // Д. Б. Гудков. Язык СМИ и тексты политического дискурса. – Режим доступа : http://evartist.narod.ru/text12/09.htm#z_18.
5. Журенко О. М. Модерні тенденції української романістики 20-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / О. М. Журенко. – К., 2003. – 20 с.
6. Матвієнко С. Дискурс формалізму : український контекст / С. Матвієнко // Матвієнко С. Дискурс формалізму : український контекст (Соло тирає... нові голоси. Лекція на пошану С. Павличко). – Львів, 2004. – С. 9–44.
7. Матурана У. Древо познання / У. Матурана, Ф. Варела ; [пер. с англ. Ю. А. Данилова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.
8. Назаренко М. Роман «Пушкин» в контексте литературоведческих работ Ю. Тинянова [Электронный ресурс] / М. Назаренко // Русская литература. Исследования : Сб. науч. трудов. – Вып. VI. – К. : Логос, 2004 [2005]. – С. 53–61. – Режим доступа : <http://gulak.dokladno.info/literary/101-tynyanov1.html>.
9. Назаренко М. Тинянов о Грибоедове : наука и литература [Электронный ресурс] / М. Назаренко // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – 2006. – № 4. – С. 17–21. – Режим доступа : <http://gulak.dokladno.info/literary/75-griboedov.html>
10. Полторацький О. Літературні засоби: Спроба соціологічної аналізи / О. Полторацький. – Х. : ДВУ, 1929. – 148 с.
11. Полторацький О. Мандри Гоголя / О. Полторацький. – К. : Радянський письменник, 1972. – 280 с.
12. Полторацький О. Михайль Семенко та «Нова Генерація» / О. Полторацький // Вітчизна. – 1966. – № 11. – С. 193–200.
13. Полторацький О. Гео Шкурупії і «Нова Генерація» / О. Полторацький // Радянське літературознавство. – 1968. – № 7. – С. 65–71.
14. Полторацький О. У Петербурзі / О. Полторацький // Повесть про Гоголя : У Петербурзі ; Дальні мандри. – К., 1984. – С. 5–252.
15. Полторацький О. Як виробляти романи / О. Полторацький // Нова Генерація. – 1928. – № 5. – С. 364–368.
16. Рикер П. Я-сам как другой / П. Рикер ; [пер. с франц.]. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2008. – 416 с.
17. Семенко М. До постановки питання про застосування ленінізму на 3-му фронті / М. Семенко // Червоний шлях. – 1924. – № 11–12. – С. 169–201.
18. Семенко М. Мистецтво як культ / М. Семенко // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 222–229.
19. Цимбал Я. В. Творчість Майка Йогансена в контексті українського авангарду 20–30-х років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Я. В. Цимбал. – К., 2003. – 20 с.
20. Эпштейн М. История и пародия. О Юрии Тинянове [Электронный ресурс] / М. Эпштейн // Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/project/arss/ezheg/epsht.html>.